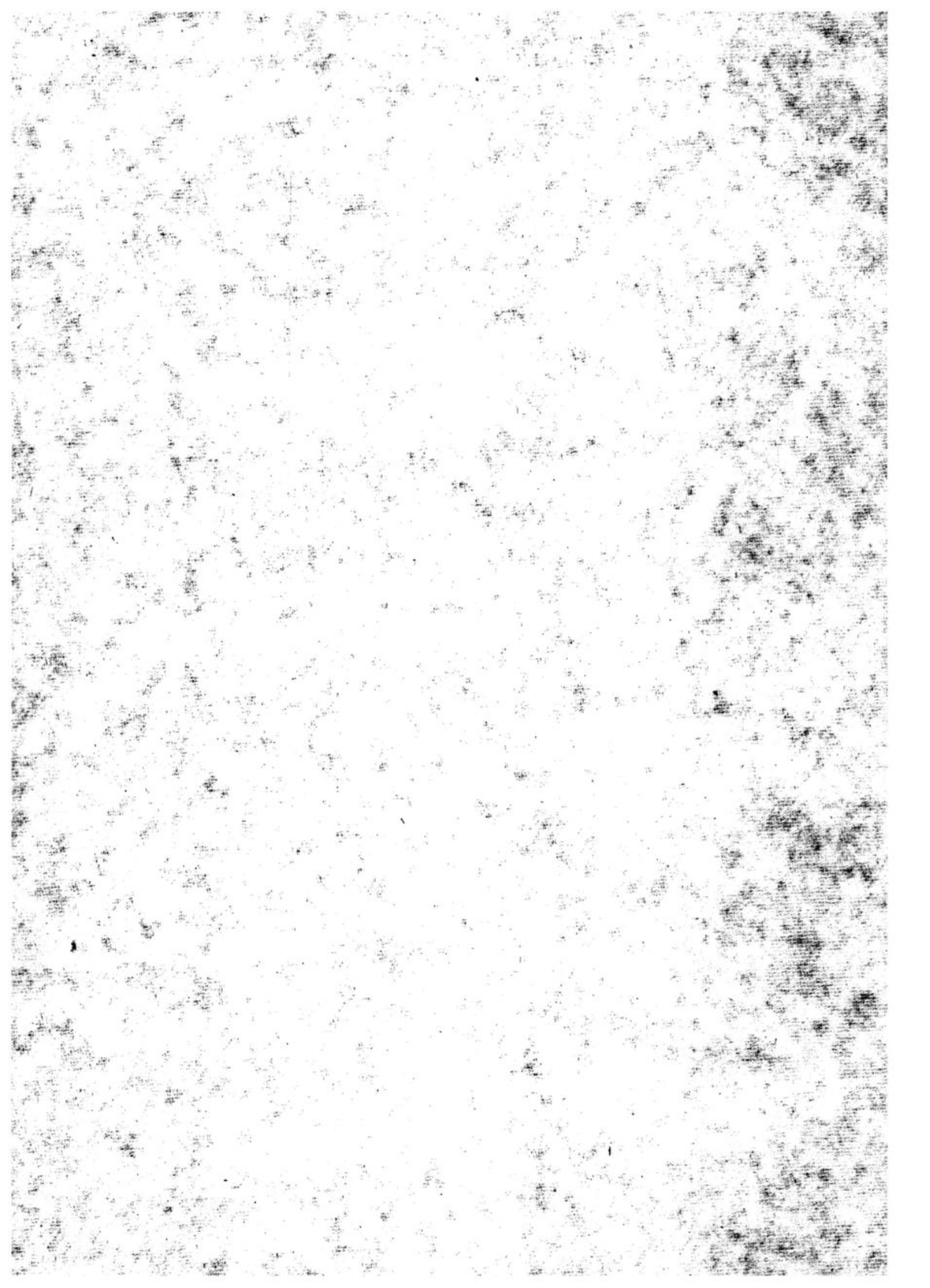

A MAGYAR IRODALOM MŰFAJAI ÉS A RENESZÁNSZ TÁRSADALOM
Tudományos ülésszak

(Nyíregyháza, 1980. május 14–16.)

IRODALOM ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az irodalom az ember alkotó tevékenységének egyik sajátos területe és egyúttal eredménye, s mint ilyen nem független az emberi társadalom időben és térben adott történeti mozgásától, folyamatától. E függő viszonya azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az irodalmat ne irányítanak „immanens”, belső, magából az irodalomból fakadó, viszonylag öntörvényű mozgatóerők is. Sőt! ezekre minden fajta irodalmi kutatásnak különös gonddal kell figyelnie, hiszen kiemelt hangsúlyozásuk nélkül kétségessé válhatna az irodalomnak, mint az ember egyik alkotó megnyilvánulásának sajátos léte és az irodalomkutatás egybemosható lenne valamely helytelenül értelmezett kultúrhistorizmussal. Világosan látnunk kell azonban, hogy az irodalom „önállósága” csak a társadalmi léten belül érvényes, azaz összefügg ennek dialektikus mozgásával.

Irodalom és társadalom viszonya – több-kevesebb ráérzéssel vagy tudatossággal – már igen régóta foglalkoztatta az irodalmi jelenségek kutatóit. Noha e viszony felmérésében nem a társadalom alapvető elsődlegességéből indultak ki, s méginkább megkerülték a gazdasági és osztályrétegződések korhoz és helyhez kötött küzdelmének meghatározó érvényességét.

Messze meghaladná ennek az előadásnak kereteit, ha – akár milyen röviden is – kitérnék a reláció külföldi és hazai történetének vázolására.¹ – Mégis, legalább hazai vonatkozásban, szeretném itt és most szaktudományunk rendszerezésében legszuverénebb, nagy egyéniségének emlékét fölidézni: Horváth Jánosra gondolok. Egyre kevesebben vagyunk már, akik közvetlen tanítványai lehettünk. Nem volt marxista, még kevesebb köze volt a szellemtörténethez, egynémely szálon leginkább a pozitívizmus francia ágával érintkezett. Valójában egyikhez sem kötődött: önmaga volt az önelvű irodalom rendszerezője. A marxista irodalomszemléletet nem tőle tanultuk. De példájával ő nevelt rá hagyományaink becslésére, a jobb, előbbrevivőbb módszerek keresésére, a továbblépés bátorságára ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a történeti valóság igazabb földerítéséhez. Rendszerező elvének alapja – az író, a mű és az olvasóközönség viszonya – pedig olyan vizsgálati modell, amelyet ma sem mellőzhetünk.² A jelen perspektívájából nézve ez a struktúra bizonyosan szűk és hiányos. De a maga idején, amikor az irodalomtörténet még lázasan kereste „saját” módszerét és rendszerét, hogy a többi tudományág közt, mint önálló szaktudomány elismertessék, Horváth János számára éppen az „önelvűség” volt a döntő; ezzel az irodalomtörténetet, minden más szakmától különválasztva, az önálló szaktudomány rangjára emelhetette. Kitérő céljához ennyi elég is volt. Ám rendszerező elvének hármasszoros viszonylatával akarva-akaratlan olyan társadalomtörténeti erőknél is kaput nyitott, amelyek eladdig az irodalomtörténetben csak korlátozottan munkálhattak, s amelyeknek alapvető hatását az eljövendő és

¹ Erre még irodalmi utalások formájában sem vállalkozhatom, mert a hazai és külföldi szerzők és művek felsorolása, akár pl. csak Hans Robert Jauss-ig, oldalakat töltene meg.

² HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. Minerva 1922. 187–207. – Ua.: Tanulmányok. Bp. 1956. 7–26. – Ua.: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp. 1976. 53–70. (kiegészítésekkel). – Horváth János rendszerezésével foglalkozó újabb tanulmányok: TÓTH Dezső: Horváth János irodalomszemléletéről. ItK 1959. 1–18. – POSZLER György: Tartalom vagy tartás. ItK 1978. 597–638.

módosuló irodalmi kutatásban Horváth nem láthatta előre. Annál kevésbé, mert annakidején – különösen nálunk – az olyan gazdaságtörténeti (pl. földművelés, helyi céhek, iparágak, kereskedelem stb.), művelődéstörténeti (pl. oktatásügy, udvari, városi, mezővárosi élet szokásai, rendtartási szabályai stb.) és még sok más, pl. egyes rétegek vagy vidékek helyzetét, történetét elemző, bemutató részletkutatások, tanulmányok csak gyér számmal léteztek, s azokat sem aknáztá ki az irodalomtörténeti kutatás. A hiányzó előmunkálatok miatt olykor Horváthnak is túlzott általánosításokkal kellett megelégednie, vagy polgári szemlélete szorította korlátok közé, sőt nem egyszer a hármass viszonyulást is írók és művek kapcsolatára volt kénytelen szűkíteni.

Márpedig író–mű–olvasóközönség viszonylata, kölcsönhatása voltaképpen a társadalom mozgásában végbemutató folyamat, azaz annak része, egyik szektora. Ha tehát Horváth viszonyrendszerének belső mozgását vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy ennek okai nem vezethetők le csupán irodalmi erőtevézőkből. A valódi okokat a természet és társadalom dialektikájának objektív folyamata határozza meg. Ennek teljességébe helyezve érvényesíthető csak helyesen és haszonnal Horváth János irodalmi viszonyrendszere.

Magam – de talán mások is – Horváth Jánosnak köszönhetem, hogy az irodalom vonulatában a társadalomtörténeti együttthatók mindig különösképpen érdekeltek. S minél többet foglalkoztat valakit az irodalom – főképp pedig a régi magyar irodalom, annál inkább megbizonyosodhat arról, hogy az adott társadalmi, gazdasági, művelődési politikai körülmények milyen lényegbevágóan szabhatják meg az irodalom szüntelenül megújuló arculatát, egész életét. S éppen ezért az irodalmi jelenségek pusztán belső irodalmi tényezőkből rendszerint csak egyoldalúan, nem kielégítően vagy egyáltalán nem értelmezhetők és értékelhetők a valóságot mindinkább megközelíteni kívánó tudományos megismerés számára. Az irodalomtörténeti kutatásnak tehát az immanens és a kívülről ható komponenseket, akár segítik, akár gátolják egymást, kapcsolatuk, összefüggésük egységében kell fölmérnie és vizsgálnia.

Az utóbbi évtizedekben – az akadémiai magyar irodalomtörténeti kézikönyv megjelenése előtt, de talán méginkább annak kiadásával és azt követően – igen mélyrehatóan átalakult általában a magyar – és persze a *régi magyar* irodalomról alkotott egykori kép. A szintézis első két kötete (1964) nemcsak összegezte és átértékelte az addig elért eredményeket, hanem egyszersmind iránymutató is volt. Bizonyosságot tett társadalomtörténet és irodalom szoros összefonódottságáról. Ám szükségszerűen maradtak a megoldatlan vagy félig megoldott kérdések mellett hibái, hiányosságai és tévedései is. A történettudományokban nincsenek – nem is lehetnek – véglegesen lezárt eredmények, hiszen minduntalan merülhetnek föl újabb szempontok, adatok, újabb módszerek, amelyek egyes korábbi nézetet részben vagy egészben megmásíthatnak. A tanulságok levonása, a továbblépés szükséges.

Kérdés most már, milyen általánosítható elvi következtetésekhez vezetnek az eddig elért kutatás tapasztalatai? Irodalom és társadalomtörténet hazai kapcsolataira szorítkozom. Nem tévesztve azonban szem elől azt, hogy a magyar – egyéni vonásait megtartva is – csak része az egyetemes, európai fejlődésnek, s hogy a fejlődés nagyon is egyenlőtlen lehet, nemcsak egyes népek és országok között, hanem ezek határain belül is.

Társadalomtörténet és irodalom rendkívül szövevényes viszonyában – a jelen keretek között – csupán a súlyponti kérdésekre térhetek ki.

Elsősorban a Horváth János által egyébként helyesen kijelölt hármass kategóriát (író–mű–olvasóközönség) szükséges módosítanunk és kiegészítenünk. Egyrészt, mert tartalmi szempontból túl szűknek, másrészt, mint a viszonyhálózat legfontosabb csomópontjai, túl kevésnek bizonyulnak. A történeti folyamatot tekintve, minthogy a szóbeliséget (az oralitást) nem zárhatjuk ki vizsgálódásaink köréből, helyesebb, ha nem „írókról”, hanem tágabb értelemben „szerzők”-ről beszélünk. A „szerző” fogalmába ugyanis belefoglalható mindkét alkotó: az orális rögtönző csakúgy, akár a szövegét írásba rögzítő író. Részben hasonló okoknál fogva a „művek” megjelölés mellett ajánlatos a „szellemények” fogalmának használata is. Az „olvasóközönség” megjelölés szintén túlságosan egyoldalú, s ezért

szerecsébb volna ezt a „befogadó közönség” vagy egyszerűbben a „befogadók” kifejezéssel helyettesíteni.³

Lényegyet érintő kérdés ezek után, vajon a „szermény” miként jut el a „befogadó közönséghez”? Ha meggondoljuk ugyanis, hogy a szerző – egészen kivételes esetektől eltekintve – azért alkot, hogy szereménye eljusson ahhoz a közönséghez, amelynek azt szánta, akkor a szerzők, szeremények és befogadók hármas relációjába közbe kell iktatnunk egy negyedik faktort: a *közvetítő*-ét, hiszen a szöveg csak általuk válik hozzáférhetővé a közönség számára. A szerző általában csak az oralitásban szolt közvetlenül a hallgatókhoz. Szerző és közvetítő ekkor még azonos (bár itt sem mindig). Az írásban rögzített irodalmi szöveg terjesztésében az író egyre ritkábban vagy már egyáltalán nincs jelen, a szeremény tehát közvetítőkre szorul.

Ezek nagyjából három csoportba sorolhatók: 1. *előadók*, 2. *megjelenítők*, 3. *sokszorosítók*. Az első két csoport közös sajátága az élőszóbeli közvetítés, s így közönsége hallgató-néző közönség. Előadó esetében az auditív hatás az uralkodóbb (hangsúlyozás, hangszín, szünetek stb.), bár ezt rendszerint vizuális mozzanatok is nyomatékosítják. A megjelenítésben (drámai, színi előadás) már csak szöveg és látvány együttesével ébreszthető föl a mű teljes érvényű funkciója.

Az *előszóban* történő közvetítésnek mindkét fajtája számára az előadások megfelelő alkalmakhoz kötöttek, vagyis társadalmi, irodalmon kívüli viszonyoktól függenek. Nyilván bővebb lehetőségük volt a szóbeli terjesztésre az olyan szereményeknek, amelyeket egyetlen személy adhatott elő (mint pl. nálunk a 16. században a históriás énekek), vagy egy közösség együtt szolaltathatott meg (pl. a gyülekezeti énekek, virágénekek), de jóval korlátozottabb volt a több szereplő közreműködését kívánó drámai művek színrevitele. Különösen nálunk, ahol az udvari, városi és mezővárosi életkörülmények a 16. században csak ritkán engedtek teret éféléknek, részben a politikai-hadi, főleg azonban a szűkös anyagi keretek, sőt nem kismértékben felekezeti tilalmak miatt. Mindeme irodalmon kívüli erő-tényezők igen szembeszökően visszahatottak az említett műnemek, illetve műfajok szabadabb vagy gátak közé szorítottabb fejlődésére.

A szóbeli közvetítés természetes velejárója, hogy a szöveg szinte korlátlan variációkban él. Az előadók vagy a megjelenítők önkénytelenül vagy tudatosan is újabb és újabb változatokat hoznak létre. Bár az oralitásban is működnek tartós hagyományfelhalmozó és őrző energiák, mégpedig alighanem erősebbek, mint azt ma, a memóriánkat kímélő, mindent írásba rögzítő, elmechanizálódott korunkban sejtjük vagy elképzelnünk tudjuk. Am az orális tradícióhoz képest, attól kezdve, hogy az élőszóval, énekekben vagy parlandó stílusban előadott szöveget valamely társadalomban vagy annak egy rétegében kiszorítja az írásba foglalt „irodalmi” alkotás, a szöveg felújítása, élettartama, állandóságának biztosítása merőben új igényt és lehetőségeket támaszt. Sajnos a szóbeliségből az írásbeliségbe való átfeljődésről, a kialakuló irodalmiság átmeneti szakaszáról még nagyon sok a felderítésre, kutatásra, megoldásra váró feladat. Különösen a 15–16. század magyar irodalmának alakulása kérdésében érzem a részletesebb vizsgálatok hiányát (az iskolázás helyi viszonyai udvari, városi és mezővárosi környezetben; szerző és közönsége; írók és mecénások; szerzői jog; orális formulák és irodalmi nyelv; helyi feudális kötöttségek irodalmi tükröződése stb.).

Az írásba rögzített vagy írásban fogant művek az élőszónál térben és időben jóval messzebb ható közvetítőre találtak a *sokszorosítás*ban. A kéziratos másolás és nyomtatás noha még mindig sok hibaforrásnak és szövegváltozatnak lehetett az eredője, mégis, haszna és előnye mérhetetlenül nagyobb volt az irodalmi alkotások megőrzésében és terjesztésében az oralitásénál. A könyvnyomtatás fel-találása pedig egy-egy mű azonos szövegének nagy példányszámban való előállítását is lehetővé tette. Kontinensünk nyugati felében a könyvkiadó-nyomdászok, mint szabad tőkés vállalkozók manufaktúra-szerűen működő tipográfiákat hoztak létre és a nyomdászat egyik központi irodalomszervező,

³ A „befogadó közönség” maga is összetett, többféle, s különböző szempontok szerint rétegezzhető, csoportosítható; pl. a hivatásos bírálót, kritikust aligha lehet a csupán érdeklődésből hallgató vagy olvasó befogadó közönséghez sorolni.

irányító, az olvasást rohamosan kitágító tényezővé nőtt. – Vajon hogy állunk a sokszorosítással a valóság hazai talaján?

Olyan magyar, iskolázott *világi* réteg, amely az anyanyelvű irodalmi élet folyamatosságát biztosíthatta, éppen a mohácsi katasztrófát megelőző félszázadban, a reneszánsz ösztönzésére alakult ki. De a történelmi és politikai katasztrófák sorozata szétzúzta, majd három részre szakította a magyar államot, s az országot szinte két évszázadon át csaknem szakadatlanul hadszínterré változtatta. Megbomlottak a gazdasági és politikai, sőt az eszmei-vallási összefogó kapcsok is. A művelődésnek igazán jelentős központjai ebben a feudális széthullottságban sehol sem tudtak állandósulni. Csak az elaprózottság bizonyult tartósnak. Az egyre jobban szekularizálódó magyar irodalom így csupán szétszórt kis kultúrgócokba (főúri udvarok, városok, mezővárosok) kényszerült. A szekularizációt az előretörő reformáció is segítette, de szigorú és puritán vallásosságával egyszersmind gátat is emelt ellene.

A XVI. század első felében mindenekelőtt számot kell vetnünk azzal, hogy Magyarországon – a sárvári rövid életű műhely kivételével – *nincs* magyar könyvet kiadó nyomda a Hoffgreff–Heltai-féle, 1550-ben alapított tipográfiáig. Az a kb. tizenöt magyar prózai munka, amely addig külföldön (Krakkóban és Bécsben) megjelent,⁴ jórészt nem is olvasmányjellegű kiadvány (tankönyvek, naptárak stb.), egyelőre alig csábította a magyar szerzőket, írókat prózai fordítások vagy eredeti művek alkotására. A külföldi nyomtatás és a költségeket viselő mecénás csak ritka kivételek számára adatott meg. Az írni-olvasni tudók körében sem lehetett még megszokott dolog a könyvolvasás és felolvasás, hiszen a kis példányszámban megjelent néhány magyar könyv vagy kéziratot másolat csak egy szűk réteg kezében foroghatott, a közönség nagy tömege pedig amúgy is írástudatlan volt. A nevelés, az ismeretközlés, a meggyőzés legfőbb módja, eszköze tehát az előszó s a memorizálás maradt.

A magyar művelődés ügye iránt azonban, akár ösztönösen, de most már a világi rétegek sem lehetek közömbösebbek. A történelmi, társadalmi, politikai helyzet kényszerítő, szorító hatalma, a humanizmus nyelvi eszmélkedése, a reformáció anyanyelvi propagandája együttesen vált irodalmat kibontakoztató, előrelendítő sodrássá. A közönség széles táborát meghódítani, betűismerők és írástudatlanok számára egyaránt buzdító gondolatokat, új eszméket, ismereteket, meggyőző érveket hirdetni, vigaszt ébreszteni és pezsdítő érzelmeket gyűjteni pedig a gyors siker reményével akkor nálunk csak egyetlen irodalmi forma lehetett hivatott: az *énekvers*. S minthogy a magyar nyelvű irodalomnak éppen e kezdő szakaszában hosszú évtizedekig a világiak körében szinte kizárólag a könnyen megtanulható és tovább adható verses szöveg volt a leghatásosabb eszköz, az is nyilvánvaló, hogy a 16. században azok a műnemek és műfajok kerültek uralomra és népszerűsödtek el, amelyeket énekvers alakjában gyorsan befogadott a közönség. Az elbeszélő prózát és a drámát elsősorban a külső, nem irodalmi, hanem társadalmi-politikai vagy vallási okok szorították háttérbe. Ez a magyarázata annak, hogy nálunk azok a művek is (történelmi elbeszélés, regény, novella, dráma, prédikáció, vitairat, katekizmus stb.), melyek külföldön rendszerint prózában jelentek meg, gyakran az énekvers, a históriás ének köntösét öltötték magukra. Így terebélyesedett a magyar irodalomban szinte mindent magába gyűjtővé, magához alakítóvá ez a műforma.

Közönségnevelő szerepe és jelentősége már csak ezért is páratlanul becses. Utat talált a főrendűektől kezdve az egyszerű mezővárosi lakosságig mindenkire. Ebben volt egyik összefogó, a magyar etnikumot megtartó képessége. S ahogy egyre reménytelenebbül hullott széjjel az ország, foszlott szét állami önállóságra, egyre nagyobb vérvesztéseket szenvedett el népe a hadszíntereken, annál határozottabban, elszántabban aktivizálódott a magyar nyelvű irodalom. Európának ebben a szögletében mindez történelmi szükségszerűség volt. Mátyás után a Jagellók uralmát politikailag ugyan a hanyatlás időszakának tekintik, de kulturális-irodalmi szempontból mégsem minősíthető annak. Az 1530-as évektől kezdve a magyar irodalom föllendülésének éppen az ezt megelőző félszázad lett az előkészítője. A magyar állam szétesése s *ugyanakkor* a magyar irodalom fölemelkedése tehát egyáltalán nem meglepő.

⁴ RMNy I. 13, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 57, 58, 63, 64, 65, 74, 77, 78, 88A

Volt azonban ennek az egyidejűségnek az irodalomban egy messzire kiható következménye. A magyar nyelvű irodalom kényszerűen és tudatosan is szorosan egybefonódott a magyarság létének, fennmaradásának, nemzet és nép életének sorskérdéseivel – sokkal szétválaszthatatlanabban, mint általában más, nyugati nemzeteknél. A török és német, a két malomkő között őrlődő, felmorzsolódó ország és nép végpusztulásának nemcsak víziója, hanem valóságos veszélye ott kísért már Farkas András énekétől kezdve (1538), ahol is azt írja:

Egyfelől verete pogány törökökkel,
Másfelől némettel és ah sok pártolókkal,
Ezzel megmutatá az hatalmas isten,
Hogy ő az bünöknek erős bosszúállója.⁵

Tinódi majd még fenyegetőbben kiáltja oda:

Ti magyarok jobb ha mind egyé léstök,
Mint eddég, egymást ne úgy szeressétek,
Úgy ad isten jó szerencsét tineköt,
És megszabadítja idegön néptől földetök.
No, ha ebben nem akartok elővenni,
Ennél inkább kezdötök fogyatkozni,
Két fél között mindenestől elveszni...⁶

A végső romlás veszélye nemcsak az urakat, az egész népet sújtja. A népénekké lett *Jeremiádok* is telítve vannak rettegéssel:

Fejedelmek mi közülünk mind elszállának,
És a tanácsadó népek mind elfogyának,
Az köznépek egymás között visszat vonának,
Jegye, hogy majd vége leszen mű országunknak.⁷

Messze földön, szóban és kéziratos másolatokban ismertek voltak már ezek az énekek, még mielőtt az ún. *Hoffgreff-énekeskönyvben* (1556) nyomdafestéket láttak volna.⁸ Gersei Pethő Benedek 1553-ban írja levelében Batthyány Kristófnak: „Kéri kegyelmedet feleségem, hogy az *Jeremiás siralmát* kegyelmed küldje ide, mert az kit küldött vala, elveszett.”⁹ Ritka véletlen őrzött meg egy-egy ilyen irodalmi vonatkozású levélrészletet. Igaz, hogy összegyűjtésükre sem fordítottunk nagy gondot, pedig mű és közönség viszonyának ezek beszédes dokumentumai.

Már az előbb elmondottak is arra világítanak rá, hogy a társadalmi, politikai, vallási, tehát külső, nem irodalmi indítékok voltak az elsődlegesek, amelyek a hazai szerzőket írásra készítették. Irodalmat indító, ébresztő befolyásuk jóval döntőbb volt, mint általában a legtöbb nyugati nemzetnél. Énekszerzőink közül is sokan inkább a jó ügy szolgálata érdekében ragadtak tollat, s nem a tehetségük, költői-művészi készségük ihlette őket. Az énekirodalom legfőképp a közösség gondját-baját, örömét és panaszát szólaftatta meg. Oktató szándékával pedig a közműveltség emelésén fáradozott. S minthogy ez volt elsődleges és hangsúlyozott feladata, az esztétikai kritériumoknak egyelőre kisebb szerep

⁵ RMKT II. 21, 249–252.

⁶ RMKT III. 223, 469–475.

⁷ RMKT VI. 83, 45–48.

⁸ RMNy I. 108. – Lásd még BORSA Gedeon cikkét MKsz 1976. 284.

⁹ TAKÁTS Sándor: Magyar nagyasszonyok. (Bp. é. n.) 267–268.

júthattott. Hogy a nevelő és oktató indíték nem ellenkezik a szórakoztató-mulattató és művészi-esztétikai sajátosságokkal, sőt az utóbbiak fölerősítik az írásmű vonzását és hatékonyságát, – ez részben a reformáció vallásos agitációjának föllazulásával és a humanista eszmék újabb előretörésével kezdett fokozatosan megérelelődni.

Az énekirodalom nálunk nem teremtett elméletet, nem voltak írott szabályai. Valószínűleg sok stiláris és formai elemet örökölt és átvett az orális énekmondás hagyományából, ízléséből, de ugyanakkor el is utasította az eféle szerzeményeket és kifejezetten elhatárolta magát az írástudatlan énekmondóktól.

A históriás énekszerzők gyakorlata és Tinódi *Cronicájának* bevezetője és ajánlása alapján – minthogy ezúttal csak az epikai műfajra támaszkodom – írói újító törekvéseikről, tevékenységük céljáról, alkotói eljárásukról, közönségükhöz való viszonyukról mégis bizonyos szabályszerűségeket állapíthatunk meg.¹⁰ Csak futólag, pontokba foglalva utalok ezekre, hiszen jórészt köztudott jellemzőikről van szó. Egy részük a hallgatókhoz és olvasókhoz intézett bevezetőikben csaknem mindenütt előforduló frázisból, sablonokból származik, de mégsem közömbös, hogy ezekből miket vesznek át és hogyan alakítják azokat saját céljaikhoz.

1. *Cronicáját* Tinódi „minden rendbeli tudós olvasó jámboroknak” ajánlja (tehát osztálykülönbség nélkül, a „községnek” ír).

2. Legfőképp a „magyar vitézöknek lenne tanúság... az pogán ellenségnek mi módon ellene állhassanak és hadakozzanak” (*oktató célzat!*)

3. „... menni szántalan sok csudák, hadak, öldöklések löttének? az krónikában bölcsek azt mind beírták” (az *írott szó bizonyító ereje*). Ezek példáját követi ő is, mert nem hallott senkit, aki most megírná a Magyarországon lett „veszödelmes hadak”-at.

4. „... sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam – az mi keveset írtam, igazat írtam” (legfontosabb kötelessége minden írónak az *igazmondás*).

5. „Ha peng az értöm, hogy ez én munkám jónak és kellemetősnek tetszik tinéktök...” (azaz, reméli, hogy énekei *hasznos*, sőt „kellemetős”, tehát a közönségnek tetsző, érdekes, *érzelmeit is megindító* szerzemények). S ez utóbbi kijelentésével már az esztétikai hatást is érinti. Még nyíltabban céloz erre, amikor a királyhoz szóló ajánlásában ezt írja: „... jól tudom az bölcs fejedelmeknek erkölcsöket, hogy minden újságnak írását örömet látják és olvassák. Vagy nyereség vagy vesztés, de róla megemlékezni gyönyörűség. Tanúbizonyosság erről az tengör vízébe Éneás társait mint biztatja volt, hogy az ott való nyomorúságok végre emléközetre öröm lészön”. A visszaemlékezés az elszenvedett bajokra vagy kedvverítő eseményekre, legyenek azok régesrég lezajlott vagy a közelmúltban megessett történetek, „újságok”, „csudák”, históriák, „kinek mását ti nem hallottátok”, – mindig emocionális felítettséggű, sajátos lelkiállapotba való fölemelkedés, katartikus erkölcsi-lelki gyönyörűség. A lélek öröme, a szellem gyönyörűsége pedig esztétikai kategória. A históriás énekekben, akár bibliai, akár történeti vagy novellisztikus tárgyúak, az „emlékezzünk”, „mostan emlékezem” minduntalan hangoztatott felszólítása tehát a hallgatóságot vagy az olvasót a köznapok világából kiemelő, szellemi-esztétikai élvezetet nyújtó szférába kívánja helyezni. Tinódi bizonyosságul pedig – s erre külön fel kell figyelnünk – Vergilius *Aeneise* I. énekének 204. sorából: „forsan et haec olim meminisse iuvabit” szöszerinti fordítását idézi magyarul. Ez az egyszerű, ma száraz krónikásnak vélt lantos, akinél csak itt-ott merül fel egy-egy mai szemmel is költői motívum, néhány ihletett szakasz, mégsem lehetett alacsony műveltségű, a humanista képzettségétől távol álló literátus. Istvánfi Pál, a *Voltér és Grizeldisz* szerzője, aki évekig tanult a padovai egyetemen, sem írt külön éneket, amikor magyarra fordította a szót, mint a *Jázon és Medea* szerelmi történetét megverselő Tinódi (1537).¹¹ Mindkettő regényes históriával akarta magával ragadni közönségét. Az oktató célzat alig jelentkezik bennük. Tinódi a

¹⁰ Tinódi *Cronicájából* idézett alábbi sorokat lásd RMKT III. 3–5.

¹¹ Istvánfi Pál: *Voltér és Grizeldisz*. Kiadva: RMKT II. 27–52. – Tinódi Sebestyén: *Jázonról és Médeáról*. Kiadva: RMKT III. 371–381.

bölcsék írásából azt kívánja kiemelni, amiben nem kételkedhetünk; Istváni pedig éppen csak figyelmeztet a „kinek talán mását ti nem hallottátok” ámulatba ejtő eseménysorának példázat voltára. Tehát *gyönyörködtetve oktatnak*, s a históriás ének egyre határozottabban ebbe az irányba hajlott. Amit Tinódi elkezdett, azt az 1570-es években legvilágosabban talán a *Fortunátus* szerzője fogalmazta meg:

Fortunátus dolgát én mostan beszélem,
.....
.....

Mulatság okáért erről emlékezem.

Summa szerént írom ezt udvari rendnek,
Kik az új dolognak oly igen örülnek,
Vitézi dolgokról ha ők mit értenek,
Ifjak cselekedni azont igyekeznek.

Jóllehet talámtán szintén ez dologból
Oly bölcs hadakozást ez históriából,
Magoknak nem visznek mostan ez írásból,
De hogy tanuljanak az régi példákból . . .^{1 2}

A következő lépés az *Argirushoz* vezet.^{1 3} Itt a szerző maga már nem oktat, a mese tanulságának kibontását rábízva a hallgatóra és olvasóra.

A hazai eseményekről tudósító, krónikás énekeken kívül alig akad eredeti téma. Többnyire olvasmányélményekből táplálkoznak, bibliai, antik vagy újabb, külföldön is közkeletű műveket adaptálnak, dolgoznak át. De mindig úgy választják meg vagy aktualizálják tárgyukat, hogy azok a XVI. század magyar valóságával rokon helyzeteket avagy érdekeket tükrözzenek. A főrendű Ráskai Gáspár *Franciskó-históriájában* (1552) pl. Kasszander még azért nézi le Franciskót, mert nem őseitől, nemesi joga örökölte birtokát, hanem királyi adományként kapta (185–188. sor).^{1 4} Enyedi *Gismunda-történetében* a királylány viszont már így fakad ki apja ellen:

Tudós embert soha ne mondj parasztnak
.....
.....

Két eszköze vagyon az nemességnek,
Melyek által részeltetnek mindenek,
Fegyver egyik uta ez tisztességnek,
Szép tudomány második uta ennek.^{1 5}

A feudalizmus ellentmondásos világa tárul itt eléink, miként még annyi más históriánkban. S a levont tanulságok, példázatok, tanítások is a korabeli erkölcsi, politikai, vallási problémákhoz kötöttek.

De nemcsak az epikában, hanem lírai megnyilatkozásaikban is olyan lírai szituációkat kifejező alkotásokat szemeltek ki (pl. jeremiádok, zsoltárok), amelyekkel azonosíthatók árnyak és fények közt sodródó napjaik zaklatott világát. Műveikben szorosan összefonódva, együttesen objektiválódik az átélt valóság, az irodalmi élmény, sőt a szájhagyomány is.

^{1 2} RMKT VIII. 338, 5–16.

^{1 3} Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979. II. 970–1004. (Magyar Remekírók)

^{1 4} RMKT VI. 185–188.

^{1 5} RMKT VIII. 243, 708., 713–716.

6. Végül rátérek arra, hogy miként nyilatkozott Tinódi saját énekszerzői képességéről, s ha szabad ezt a szót használnom: „poétikájáról”. Mert van egy ilyen megjegyzése is a Ferdinándhoz szóló ajánlása elején. Tehetségét ugyan szerényen Isten adományának tulajdonítja, de azért tudatos önértékeléssel jelenti ki: „Engömet es az ü kegyelmességiből (ti. az Úristen) . . . az többi közt olyan malaszttal, tudománnyal szeretött, hogy külemb-külemb fejedelmeknek, császároknak, királyoknak, hercegöknek hadokat, vijadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön önökbe, szép nótákkal önökleni tudom szörzeni. No, azért felséges és kegyelmes uram! ezt gondolám magamba, hogy ez szegin Magyarországba az pogán terek császár miatt lött sok veszödelmekbe, és az felségöd vitézinek elesésökbe és vitézségökbe, nyereségökbe Cronicába beírnék . . .”. Tinódinak ebből a tekervényesen zsúfolt mondatából kiderül, hogy az ő tudatában még ilyen szétválaszthatatlanul egybetartozik vers és dallam. Együtt születik meg benne „ritmus szerént magyar nyelven” vers és nóta. Nem részletezheti az ajánlásban, hányféle és milyen rímes strófákkal él, noha tudatában van annak, hogy az énekművek kiemelkedő és folyó beszéd hétköznapiságából, tetszőbb, ünnepélyesebb hangulatot kelt. Azt sem mondja el, mi módon komponálja dallamait, de büszke a „tudományára”, hogy verseit „szép nótákkal” *együtt saját maga szerzi*. Tudatában van eredetiségének, kezdeményező szerepének, vers és dallam együttesét teremtő művészetének.

Amióta a történetírás fölfedezte őt, mint hiteles, forrásértékű szerzőt, s a zenetörténet a magyar műzene Balassiját ünnepelte benne, az irodalomtörténet is inkább eszerint értékelte; igazi jelentőségének méltatását mintegy átengedve a rokon szaktudományoknak, mivel a költői kompozíció, az esztétika és verselés modernebb mértékével mérve, szövegei önmagukban archaikusnak tetsző szintet képviselnek. S így pusztán „irodalmilag”, zenéjétől, előadásmódjától, közönségétől elvonatkoztatva, énekei a valóságosnál súlytalanabbnak tűnnek.

Nem túlzok, ha úgy vélem, hogy a XVI. századi énekműveléssel és általában az énekirodalommal bármennyit foglalkozott is a részletkutatás, mégis, mintha alacsonyabb rendű irodalomként, mostohán kezelte volna. Lehet, hogy ebben része volt a nyugati irodalomtörténetírás példájának is, amely a legújabb időkig a magas nívójú irodalomtól kívül a tömegekhez szóló műveket alig méltatta figyelemre. A hazai XVI. századi magyar nyelvű irodalom fejlődésének megítélésében azonban más szempontok a mérvadók. Nálunk éppen az énekművelés rendkívüli szétágazása, az énekirodalomnak – legalábbis az ún. „szépirodalmi” műfajok területén – szinte egyeduralma, koncentráltabb és sokoldalúbb kutatási igényeket támaszt e jelenséggel kapcsolatban. Énekirodalmunkat a maga egészében érdeme szerint, korabeli összefüggéseinek, társadalmi környezetének helyzetében, mélyreható és messzire világító történeti kisugárzásához méltóan máig sem mértük föl. Nem készült pl. átfogó monográfia líránk alakulásának Mohácsot követő szakaszáról, vagy a históriás énekműfajról, pedig ez XVI. századi epikánk legszelebb áradású, legbővebb termései ága. Hol van még egy – a gyülekezeti énekeken, vallásos munkákon kívül – olyan műfajunk, amelyből ma több mint 150 sok száz, sőt több ezer soros alkotás maradt volna fenn. Amelyet valóban tömegek hallgattak, másoltak és olvastak. Hiszen ezeknek a históriáknak jó 80%-a a század végéig nyomtatásban is megjelent, s a kapósabbak 3-5 kiadást is megértek.

A hazai irodalmi műveltség terjesztésére 1539-től már a magyarországi nyomdák is egyre fokozottabban bekapcsolódtak. Brassóban Honter rendezte be műhelyét. Egyelőre itt ugyan hosszú ideig latin, görög és német munkák láttak napvilágot, de 1550-től Kolozsvárt Hoffgreff és Heltai már folyamatosan, többségükben magyar könyvekkel jelentkezett s ettől kezdve mind elevebb lett a művek sokszorosításának, közvetítésének ez a módja (a legfontosabb nyomdászok és tipográfiai közül csak néhányra utalok most: Huszár Gél, Magyaróvár 1558; Debrecen 1560; Bornemisza Péter 1573; Bártfa 1577; Nagyszombat 1578; Manlius dunántúli működése 1582-től stb.), hiszen 30 helységben hosszabb-rövidebb ideig működő sajtóról van tudomásunk.¹⁶ – Igaz, hogy a hazai nyomdák a külföldiekhez képest kis házi üzemek és sokféle helyi, hatósági, feudális és felekezeti megkötöttség

¹⁶ RMNy I. 754–765. lap

közt dolgoztak. Jobbára felkutatásra vár még, hogy milyen volt abban a szellemi tulajdon mai fogalmát nem ismerő korban írók, nyomdászok és mecénások jogviszonya. Korántsem lehetett egységesen rendezett: minden városban, udvarban más és más szokások, szabályok, megegyezések szerint járhattak el. A tókeszegény szerzők és többnyire ugyancsak tókeszegény kiadók nem nélkülözhatték a mecénások anyagi támogatását. Legtöbbször csak annak kinyomtatására volt idejük és módjuk, amire a mecénások, egyházi és világi magisztrátusok pénzt, megrendelést vagy engedélyt adtak. Kiadványaikkal is rendszerint csak egy-egy vidéket tudtak ellátni, hiszen a nyomtatványok példányszáma is erősen ingadozott, s ritkán léphette túl a néhány százat.

Igen keveset tudunk a könyvek forgalmazásáról, a könyveket árusítók jogállásáról. Bizonyos, hogy a nyomdászok, könyvkötők műhelyükben maguk adhatták el a kiadványokat, de alkalmazottaik eljártak a vásárokra is. A kereskedők, vagy ahogy Melius nevezte őket: „az áros népek” egyéb portékáik mellett könyveket is árultak. Sőt, amint ismeretes, akadtak újra (mert Mohács előtt Budán már többen is működtek) hivatásos könyvkereskedők is, mint pl. az 1540-es években a bártfai (Dudlig) Kristóf nevű, vagy a század második felében Gallen János, akinek üzlete volt Kassán s engedélyt kapott 1582-ben az erdélyi fejedelemtől, hogy külföldről behozott könyveit egész Erdély területén szabadon forgalomba hozhassa.¹⁷ – Bár a XVII. század első feléből származik (1642) az a debreceni tanácsi határozat, amely az országos vásárok napjait kivéve „az könyvekkel kereskedő idegen komplárok”-at kitiltja a városból, ezzel alighanem a helybeli könyvtárak régi sérelmeit akarta orvosolni s érdekeiket megvédeni.¹⁸

Kétségtelen, hogy a kiadóknak vidéki bizományi hálózatuk is volt. Tudjuk Bornemiszáról, hogy nemcsak felvidéki rokonai, ismerősei, hanem még a pozsonyi alispán emberei is segítettek neki, hogy túladhasson vaskos postillán. Még érdekesebb egy 1576-ból való adat, amely szerint Debreceni János, (nagy)károlyi plébános, aki úgy látszik rendszeresen vállalt kiadványokat bizományosként eladásra, készletéből 9 mű 308 példányának bekötésével bízta meg a debreceni kompaktort.¹⁹ A 9 munka között egy Melanchton, egy Melius művet, két tankönyvet és 5 históriás éneket találunk. A példányok 2/3-ad része történeti tárgyú ének (Nagybáncsai, Göröcsöni, Temesvári István, Ilosvai stb.). S ami szintén figyelemre méltó, a kiadványok nem kizárólag a debreceni nyomda termékei, van kolozsvári is közöttük. A (nagy)károlyi plébános tehát nem csak egy műhellyel állhatott kapcsolatban. A históriás énekek nagy példányszáma pedig kelendőségüket bizonyítja.

Sajnos, a vásárlóközönségről is csak gyér adataink vannak: néhány hagyatéki leltár, könyvtári jegyzék gyakran igen hiányos, a munkák azonosítására nehézkesen használható lajstroma. Az archívumok és könyvtárak ugyan rejthetnek még jó néhány adalékot szerzőkről, művekről, nyomdákról, olvasmányokról és olvasókról, s bár ezek föl kutatására történtek kísérletek, de ahhoz, hogy ismereteinket ezen a téren alaposabban kibővítsük, még kitartó fáradozásra lesz szükségünk. Pedig mennyi tanulsággal járhat egy-egy olyan levél, mint aminőt a literátus Sali Ferenc 1577. június 7-én írt

¹⁷ A budai könyvkereskedőkről FITZ József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959. 160–203. – Kristóf bártfai könyvkereskedőt Batizi András említi Katekizmusának bevezetőjében (RMNy I. 57. és 88A). – Gallen János számára kiállított engedélyt Erneyi József tette közzé (MKsz 1928. 85–86); kassai könyvraktárának hagyatékai leltárát KEMÉNY Lajos közölte (MKsz 1895. 310–320).

¹⁸ BENDA Kálmán – IRINYI Károly: A négy száz éves debreceni nyomda. Bp. 1961. 43.

¹⁹ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp. 1928. XII. köt. 23–24. – Göröcsöni: Mátyás históriája (RMNy I. 297.) 67 péld. – Melius: Apokalipszis-kommentár (RMNy I. 259.) 25 péld. – Historia de Turcarum profligatione per Italos in mari (talán Valkai: Hariadenus és Károly császár hadáról szóló énekekkel azonos, RMNy I. 327.) 30 péld. – Nagybáncsai: Hunyadi históriája (RMNy I. 342.) 52 péld. – Temesvári István: A kenyérmezei viadalról (RMNy I. 326.) 14 péld. – Westhimer: Libellus troporum (RMNy I. 187.) 70 péld. – Molnár Gergely: Grammatica (RMNy I. 136.), de lehet más későbbi, ma ismeretlen kiadás is, 21 péld. – Ilosvai: Nagy Sándor históriája (RMNy I. 339.) 28 péld. – Melanchton: Corpus doctrinae (?) 1 péld.

Diósgyőr várából gazdája fiának, Martonfalvai Lászlónak – alighanem Pápára.²⁰ E levélben azt olvashatjuk: „... kegyelmed írt vala nem régente egy levelet, mely levélben írta volt kegyelmed, hogy az Mátyás király krónikáját megírnájok kegyelmednek. Én örömet kész volnék hozzá, de ím uram atyád hozatott Döbröcömből egy nyomtatott krónikát, ki mint végig megvayon, nyomtatván szépen örege. Én ahhoz képest nem kezdem írnyá kegyelmednek, mert ha az úristen kiviszen bennünket, hiszem, hogy az sem lesz senkié egyébé, hanem kegyelmedé”.

Nincs most módom arra, hogy e levél által fölvetett valamennyi problémára kitérjek. Csupán arra, hogy Martonfalvai László apja Debrecenben vásárolhatott egy krónikát, amelyben Mátyás király története „mind végig megvayon”, méghozzá „nyomtatván szépen örege”. Feltűnő: Sali Ferenc kiemeli, hogy Mátyás históriája „mind végig megvayon”, amiből arra következtethetünk: ismertek olyan változatot, amely nem volt teljes. Ilyen a Heltai által 1565-ben kiadott Bonfini-kötet, mely a IV. decas 6. könyvével (Bécs elfoglalása) végződött és az ebből készült Göröcsöni-féle ének, amely szintén Bécs elfoglalásával zárult.²¹ Ez utóbbit előbb 1575-ben Hlosvai egészítette ki, de éneke csak kéziratos másolatban maradt fenn.²² Majd 1576-ban Bogáti Fazekas Miklós is versekbe foglalta a befejező részt, s 1577-ben Göröcsöni és Bogáti munkája már együtt jelent meg Kolozsvárt negyedréti alakban: *Históriás ének az felséges Mátyás királynak . . . viselt dolgairól . . . végre az ő ez világból való kimúlásáról* – közös címlappal.²³ A hiánytalan Mátyás-történet tehát – ha a Göröcsöni–Bogáti-kiadvány 1577 májusáig már piacra került – három változatban volt Martonfalvai számára nyomtatásban hozzáférhető: Zsámboki 1568. évi bázeli kiadásában, Heltai 1575. évi *Magyar Krónikájában* és Göröcsöni–Bogáti históriás énekében.²⁴ A három közül a két előbbi (Zsámboki latin-, ill. Heltai magyar nyelvű kötete) került ki nagy fólió alakban, azaz „nyomtatván szépen örege” a sajtó alól. – Vajon melyiket hozatta meg Debrecenből Martonfalvai, azt csak találgathatjuk. Mégis inkább Heltai *Magyar Krónikájára* gondolok, mert a levél is „krónikát” említ – bár ez nem perdöntő bizonyíték. Annyi azonban kétségtelen, hogy aki hozzájuthatott és pénze is volt rá, az nyomtatott könyvet vásárolt, és nem másolgattatta az őt érdeklő műveket. A kéziratos másolatban való terjesztés persze nálunk még századokon át tovább élt, és fontos eszköze maradt az irodalmi művek publicitásának; egyfelől mert a kis példányszámban nyomtatott munkák nehezen voltak hozzáférhetőek, és az áruk sem volt éppen olcsó, másfelől számos mű nem is látott nyomdafestéket, s csak kéziratban került a nyilvánosság elé.

Noha szerzők, művek, közvetítők és befogadók kapcsolatát a XVI. században sok hazai feudális társadalmi-politikai tényező korlátozta, az irodalmi életnek – kezdetleges módon és megtorpanásokkal ugyan – mégis bizonyos szervezeti formái többfelé fölsejlenek. A szerzők mindinkább megismerkednek egymással és számon tartják munkásságukat. A hazai iskolában vagy a külföldi egyetemeken együtt tanulók később is kapcsolatban maradnak, sőt külföldi társaikkal, tanáraikkal is leveleznek. S ezeknek az értelmiségieknek a köre a XVI. század folyamán fokozatosan bővül, szélesedik. Ha az ország összlakosságához viszonyítva nincsenek is még túl sokan, de már íróknak és irodalmi műveknek megszakítatlan, szerteágazó láncolatáról beszélhetünk. Sőt, feltűnnek írók–szerzők együttműködésének a nyomai is, pl. Honter brassói vonzása, Kolozsvárt Heltai biblia-fordító köre, amellyel érintkezésbe lépnek a tolnai iskola tanárai, vagy Huszár Gál – Sztárai – Szegedi Kis István – Melius –

²⁰Közzé tette ECKHARDT Sándor (MKsz 1944. 54–55.). A levél egyéb irodalomtörténeti vonatkozásaival más alkalommal kívánok foglalkozni. Annyit azonban máris sikerült megállapítanom, hogy Martonfalvai László könyvvásárló apja nem más, mint a Török-család bizalmi embere, az Emlékirat szerző Martonfalvai Imre (1510–1591).

²¹RMNy I. 209. és 297.

²²LÉVAY Edit: Hlosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról. ItK 1978. 647–673.

²³RMNy I. 384 és 387. – Szövegük kiadva: Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979. II. 5–98. és 253–325. (Magyar Remekírók)

²⁴Bonfini bázeli kiadásának (RMK III. 570.) szövege kiadva: BSMRAe Lipsiae – Budapest, 1936–1976. I–IV. (Öt kötetben). – Heltai Gáspár: Magyar Krónika (RMNy I. 209.). Faksimile kiadása: BHA VIII.

Bornemisza Péter – Dávid Ferenc és még sok másnak a környezete. Általában azokban a városokban, mezővárosokban találkozunk ilyenekkel, ahol nyomdák, kiváló iskolák több „értelmiségit” tömörítnek (mint pl. Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Debrecen, Kassa, Nagyszombat, Bártfa stb.). Helyenként *írói csoportok* kialakulását figyelhetjük meg, s nemcsak felekezeti együvértartozásuk vagy szembenállásuk szerint, hanem a humanizmus szuprakonfessionális szelleme alapján is, mint pl. a pozsonyi vagy az erdélyi humanisták együttesében. Ezek a XVI. század második felében nemcsak egymással, hanem Európa szinte valamennyi neves humanistájával érintkezést tartanak fenn, s munkásságukban támogatják, segítik és ha kell, bírálják egymást. Mind e jelenségek már az *eszmei irányzatok* differenciálódásához vezetnek el.

De hasonlóképp szövdődnek irodalmi góccok egyes udvarok környezetében, pl. a Perényiek, Nádasdyak, Balassiak, Dobók, Homonnaiak, Batthyányak, Telegdiak, Báthoryak, Kendiek és más családok birtokain. Balassi körül hajlandók vagyunk már-már a „magyar Pléiade” fiait emlegetni, s itt-ott megjelennek mellettük szerzeményeikkel az udvari elit hölgy-tagjai is, amint ezt Telegdi Kata verses levele s más asszonyok versei tanúsítják.

Ha az imént irányzatok keletkezésére utaltam, most hozzátehetném, hogy mind a latin, mind a magyar nyelvű irodalmunkban különböző *műfaji és stílusáramlatok* is feltűnnek, s ezek elemzésével továbbra is intenzíven foglalkoznunk kell.

Az említett góccok behálózták az egész országot, sőt egy ideig átnyúltak még a hódoltság területére is. Az összekötő szálak azonban sokszor lazák és meg is szakadhattak. A feudális gazdasági keretek, a politikai-felekezeti-területi megosztottság következtében az irodalmi művek hatása csak szűkebb területen, regionálisan érvényesülhetett. Ritkán és kevés példányban juthatott el egy-egy kiadvány az ország egyik végéből a másikba. Érthető tehát, ha Manlius Nyugat-Dunántúlon változatlanul újrap nyomtatott egy sereg debreceni és kolozsvári könyvet és füzetet. Vagy hogy egyazon évben, illetve szorosan egymásután két helyen is megjelent némi szövegváltozattal, de lényegileg ugyanaz a mű. A nyomdász-kiadók többnyire nem is tudtak egymás készülő kiadványairól, de még ha hírük volt is róluk, akkor sem igen zavarta őket, ha azonos műveket vetettek piacra, hiszen mindegyiknek megvolt a saját körzetében a maga vásárló közönsége (pl. Valkai *Bánk bánját*, 1574-ben; Huszti Péter *Aeneisét*, 1582-ben; Laskai János *Aesopus életrajzát* 1592-ben egyszerre adták ki két helyen).²⁵

A XVI. század hazai irodalmáról valamelyest is teljes, átfogó képet nehezen szerezhetett magának egy korabeli magyar polihisztor. Az érdeklődő közönség pedig jószerivel csak arról tudott, amiről alkalmasszerűen értesült és nyomtatásban vagy másolatban véletlenül hozzájutott. Többségének tájékozottsága inkább esetleges és szűk körű, főként arra terjedt ki, amit hasznosnak, hivatása szempontjából nélkülözhetetlennek érzett. Számosan voltak azonban olyanok is, akik tehetségükhöz mérten már gyűjtöttek, vásároltak vagy másoltatták a könyveket. S nemcsak hazai műveket, hanem külföldi kiadványokat is beszereztek. Akadtak köztük rendszeres gyűjtők is, akik főleg bécsi megbízottjuk útján gyarapították könyvtárukat (pl. Batthyány Boldizsár stb.).²⁶ Az idegenben járó követek, diákok, kereskedők sokszor tekintélyes mennyiségű külföldi könyvvel tértek haza. Sajnos, a magán, egyházi és iskolai gyűjteményekről még mindig igen hézagosak az ismereteink. A hazai kiadványok, művek vásárlóinak, másolatóinak megoszlásáról, rétegződéséről ugyancsak kevés adat áll rendelkezésünkre. Kétségtelen, hogy az itthon nyomtatott magyar nyelvű munkák száma túlszárnyalta a latin szerzeményekét, s mind a magyar, mind a latin könyvek lassabban vagy gyorsabban, megtalálták olvasóikat. Tekintettel a latinul gyengébben vagy egyáltalán nem tudó közönségre – idesorolva az olvasó nők sokasodó számát is – kelendőbbek mégis a magyar nyelvűek lehettek.

²⁵ Valkai: *Bánk bán*. Debrecen, 1574 (RMNy I. 349); Kolozsvár (RMNy I. 351). – Huszti Péter: *Aeneis*. Bártfa, 1582. (RMNy I. 499.); Debrecen (RMNy I. 509). – Laskai János: *Aesopus életrajza*. Debrecen, 1592. (RMNy I. 681); Monyorókerék (RMNy I. 695.)

²⁶ BARLAY Ö. Szabolcs: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis. MKsz 1979. 231–251.

A XVI. században a magyar nyelv gyors irodalmi térhódítása, a társadalom minden rétegéből felszaporodó szerzők és műveik növekvő mennyisége, a század utolsó negyedétől már bizonyos *irodalmi folytonosság tudatát* ébreszti az írókban. A sarjadozó magyar irodalmi hagyomány részeseinek, folytatóinak, fejlesztőinek tekintik magukat. Számon tartják, hogy mi történt előttük vagy körülöttük a magyar irodalomban. Vannak, akik csak egy-egy ágát, részét tekintik át (Ujfalvi Imre, Szenci Molnár), de az éles szemű tehetségek messzebbre látnak.²⁷

Balassi szinte a hazai irodalom egész horizontját átfogja, amikor a *Szép magyar komédiáiban* így ír: „Tudom, mit itt mondanak az szapora szívüek ellenem, hogy nem szerelem dolgáru, hanem másrul kellett volna elmélkednem . . . Kiknek azt felelem, hogy históriát nem írhattam, mert egyik az: vagyon, ki írja, másik az penig, hogy talám énnékem arra nem volna annyi mivoltom is; szent írást sem, mert arrul is mind két felől eleget írának s írnak is, hanem olyat kellett előhoznom, ki, az mint elsöben is megmondám, az szomoróknak is örömet s víg kedvet hozna.”²⁸

Mestere nyomdokain Rimay még tovább halad az irodalmi eszmélkedésben.²⁹

Ez a tudatosság még csak kevesekben él; zsenge hajtás, mely a nyomasztó sorsú magyar történelem talaján fokozatosan, századok múlva, a felvilágosodással terebélyesedik lombos fává, de hajszályökerei legalábbis a XVI. századig nyúlnak vissza.

*

Az irodalomtörténetírás sokféle módszerrel él, s ezek bármelyike szükséges és hasznos is.³⁰ Fölsimerte, hogy *szervezők, művek, közvetítők és befogadók kölcsönhatásának* akár szinkron, akár diakron vizsgálatában a szorosabban irodalmi értékű és érdekű emlékek mellett nem nélkülözheti a csak dokumentum jellegű forrásanyag (misszilesek, oklevelek, adminisztratív iratok, jegyzőkönyvek stb.) gyűjtését és *irodalomtörténeti szempontú feldolgozását* sem. Ezt azonban mindeddig kevésé aknázza ki és szélesebb körű feltárásához csak újabbban fogott hozzá. Pedig az irodalmi fejlődés társadalmi indítékainak meglátásához jórészt emezekből emérhetjük a legfontosabb adatokat.

Az elsődleges társadalomtörténeti mozgatók szerves, szétválaszthatatlan egybekapcsolódása az irodalomkutatás négyes viszonyrendszerével (szerzők – szerzemények – közvetítők – befogadók) a történeti látószög helyes kitágítását és perspektivikus elmélyítését jelenti. Elsősorban az irodalomtörténet struktúrájában, anyaga elrendezésében és értelmezésében hozhat változást, hiszen *meghatározója* az egymást követő periódusokban az irodalom egész fejlődésvonalának, s ezen belül az egyes műnemek, műfajok és műformák egyenetlen mozgásának is. Szaktudományunkat éppen a társadalomtörténeti és irodalmi jelenségek kölcsönhatásának együttes vizsgálata és értelmezése vezetheti sikeresen tovább.

²⁷SCHULEK Tibor: Az első magyar bibliográfiáról. ItK 1957. 372–375. – KLANICZAY Tibor: Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152–169. – Szenci Molnár Albert zoltárfordításaihoz (RMK I. 407.) írt előszava (Herborn, 1607) kiadva: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 49–59.

²⁸Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979. I. 197–198. (Magyar Remekírók) – „. . . Históriait nem írhattam, mert egyik az: vagyon ki írja. . .” Célzás arra, hogy akkoriban (1588–1589) Rudolf király hivatalos magyarországi udvari történetírója Brutus Mihály volt. – „. . . talám énnékem arra nem volna annyi mivoltom is. . .” E kijelentéssel Balassi azt jelzi, hogy öneki nem volt módja az udvar diplomáciai tevékenységét közelebbről megismernie és a kormányzati, ügyviteli levelezésbe, iratokba betekintést nyernie. – „. . . szent írást sem. . .”, azaz teológiai fejtegetést, vitairatot sem akart írni, „mert arrul is mindkét felől”, protestáns és katolikus oldalról „eleget írának és írnak is. . .” Olyan műfajt vett tehát elő, amely mulatságot és vígasságot kelt, hogy „könnyebbítené azt az nagy terhet és gondot, mely az emberekre szállott. . .”

²⁹Lásd Balassi Bálint verseinek Rimay által tervezett kiadása előszavát. Rimay János összes művei. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 39–43.

³⁰Pi. filológiai, poétikai, retorikai, stilisztikai, műelemző, összehasonlító, statisztikai, szociográfiai stb. megközelítéssel. Sőt más szaktudományok eredményeire is szívesen támaszkodik.

LITTÉRATURE ET HISTOIRE SOCIALE

En Hongrie, c'est János Horváth (1878-1961) qui a développé un système autonome de l'histoire littéraire. Il n'était pas marxiste, il n'avait rien à faire au courant de l'histoire des idées (Geistesgeschichte) non plus, c'était surtout la branche française du positivisme à laquelle il était lié en maintes relations. En vérité, il ne s'attachait à aucun d'eux: il était, à lui seul, le systématisateur autonome de la littérature. Il considérait comme base de son système la relation des écrivains - des oeuvres - des lecteurs. Ce modèle d'investigation - quoiqu'indispensable, aujourd'hui aussi, comme point de repère - est indubitablement restreint et défectueux. Et cela parce que la relation, l'action réciproque des écrivains - des oeuvres - des lecteurs est en réalité un processus se réalisant dans le mouvement de la société, c'est-à-dire, elle en fait partie. Donc, si nous examinons le mouvement intérieur du système de relation de János Horváth, il est évident pour nous que les causes de celui-là ne peuvent pas se déduire exclusivement des facteurs littéraires. Les causes véritables sont déterminées par le processus objectif de la dialectique de la société. Ce n'est que dans cette corrélation que le système de relation de János Horváth peut être employé d'une manière convenable et utile. La recherche de l'histoire littéraire doit donc envisager les composants immanents (littéraires) et extérieurs (économiques, sociaux etc.) qu'ils aident ou qu'ils entravent les uns les autres dans l'unité de leur interdépendance. Pour ce but, il est nécessaire, tout d'abord, de modifier et compléter les trois catégories de János Horváth (écrivains - oeuvres - lecteurs). D'une part, parce que nous ne pouvons pas omettre l'examen de l'oralité, il est donc plus juste de parler d'"auteurs" au lieu d'"écrivains", de "compositions" à côté d'"oeuvres" et de "récepteurs" au lieu de "lecteurs". D'autre part, il y a une question essentielle: comment la composition peut arriver au récepteur? Si nous prenons en considération que, à l'exception de l'improvisateur oral, l'oeuvre ne peut arriver au récepteur qu'à l'aide d'un facteur nouveau, le "médiateur", dans ce cas-là, le système de relation doit être élargi en une relation quadruple: auteurs - compositions - médiateurs - récepteurs. Le rôle très spécial et considérable des trois grands groupes de médiateurs (acteurs - représentants - multiplicateurs) ne peut pas être omis dans ce système.

Étant donné que l'autonomie de la vie de la littérature n'est que relative et elle n'est pas indépendante du mouvement historique de la réalité économique, sociale, culturelle, politique etc. qui est liée à une époque et à un lieu donné, ce sont précisément ces formes non-littéraires qui déterminent, d'une manière décisive, l'évolution plus libre ou plus limitée des genres (lyre, épopée, drame) et des formes (poésie, prose), le choix des thèmes, toute la physionomie de la littérature. - Par la suite, l'auteur tâche de démontrer, comment la poésie chantée est devenue, dans la littérature hongroise du XVIe siècle, avant tout grâce à des circonstances d'histoire sociale, la forme prépondérante, et cela non seulement dans la poésie lyrique, mais dans l'épique aussi, et comment les facteurs extra-littéraires ont relégué au second plan la prose et le drame. De même, c'était la conséquence de la situation historique qu'à partir de sa première période de floraison au XVIe siècle, la littérature hongroise était étroitement liée avec les problèmes de la subsistance et de l'existence de la nation - beaucoup plus immédiatement que chez les autres nations, notamment occidentales.